

Віднесення реалізації основних засобів на ті самі субрахунки, що й реалізації запасів та інших оборотних активів, не дозволяє відокремити інформацію про реалізацію основних засобів навіть у примітках до фінансової звітності. Якщо суми реалізації основних засобів (виручка від реалізації та собівартість) є матеріальними, то доцільніше було б відносити таку реалізацію на окремі рахунки та відображати у фінансовій звітності окремо від інших доходів і витрат, оскільки така інформація є важливою для користувачів фінансової звітності для прийняття рішень;

- фінансова оренда має проводитися в порядку, передбаченому для реалізації основних засобів, через переведення до складу необоротних активів, утримуваних для продажу.

1. Інструкція про застосування Плану рахунків бухгалтерського обліку активів, капіталу, зобов'язань і господарських операцій підприємств і організацій від 30.11.1999 № 291.
2. Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 2 "Баланс" від 31.03.1999 № 87.
3. Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 14 "Оренда" від 28.07.2000 № 181.
4. Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 27 "Необоротні активи, утримувані для продажу, та припинена діяльність" від 07.11.2003 № 617.
5. Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 28 "Зменшення корисності активів" від 24.12.2004 № 817.

Рецензенти:

Фаріон І.Д. – доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри обліку в бюджетній та соціальній сфері Тернопільського національного економічного університету;

Кафка С.М. – кандидат економічних наук, доцент кафедри обліку і аудиту Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу.

УДК 657.22 (076.1)

УБК 65.052

Пилипів Н.І., П'ятничук І.Д.

**СУЧАСНИЙ СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ НАФТОПЕРЕРОБНОЇ
ГАЛУЗІ УКРАЇНИ**

Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника,
Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України,
кафедра обліку і аудиту,
73000, м. Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 44 а,
тел.: 596003,
e-mail: npylypiv@gmail.com

Анотація. Стаття спрямована на комплексне дослідження перспективних напрямів розвитку нафтопереробної галузі України в ринкових умовах із врахуванням залежності НПЗ від зовнішніх поставок нафти, рівня завантаженості їх потужностей, відповідності європейським стандартам та глибини переробки нафти.

Ключові слова: нафтопереробна галузь, нафтопереробні заводи, імпортна сировина, нафтопродукти, переробка нафти, стратегія розвитку, диверсифікація.

Annotation. This article adopts a complex approach to understanding the prospects of development of oil and gas industry in Ukraine in its current market conditions. It accounts for industry's dependence on NPZ from outside providers of oil, their availability, potential, and level of accordance to European standards and depth of oil wells.

Key words: oil producing industry, oil refineries, import of resources, production of oil, strategies of development, diversification.

Вступ. Розвиток ринкових відносин в Україні вимагає адекватних перетворень в усіх сферах економічної діяльності, у тому числі й у такій складовій цілісного паливно-енергетичного комплексу, як нафтопереробна галузь. Проблема забезпечення життєво-необхідними паливно-мастильними матеріалами потребує нових підходів до функціонування нафтопереробних заводів (НПЗ), які використовують сировину як власного виробництва, так й імпорту.

Проблемі функціонування нафтопереробної галузі приділяється велика увага в дослідженнях вітчизняних і зарубіжних учених: С.С. Антекар, Л.В. Баб'яка, Г.В. Бурлаки, Д. Джонстона, А.Ю. Дронова, Д. Ергина, А.Ю. Лосицького, Д.В. Мамзелева, О.М. Мацяка, Т. Мельник, А.Ю. Молчанова, Г.В. Кіщенко, А. Коршака, Я. Куммінса, А.В. Рузманова, Н.В. Тимохіної, М.Я. Топилка, А. Шаммазова, Р.В. Шерстюк.

Проте частіше за все розглядається в публікаціях аналіз інвестиційного процесу в нафтопереробній галузі, у той час, коли відсутнім є комплексне дослідження галузі із врахуванням залежності НПЗ від зовнішніх поставок нафти, рівня завантаженості їх потужностей, відповідність європейським стандартам і забезпечення глибини переробки нафти в порівнянні з нафтопереробними заводами інших країн, що й зумовлює актуальність проведення дослідження перспективних напрямів розвитку нафтопереробної галузі України в ринкових умовах.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження проблем сучасного стану розвитку нафтопереробної галузі України й обґрунтування напрямів її стратегічного розвитку із врахуванням зарубіжного досвіду.

Результати. Нині Україна посідає 19 місце у світі при щорічному видобутку нафти 3–4 млн тонн. Потреби країни в нафті становлять 35–40 млн тонн на рік. Забезпечуючи її лише на 10%, за рахунок власного видобутку, Україна залишиться імпортером нафти, навіть якщо справдяться найоптимістичніші прогнози щодо власного видобутку цих ресурсів [1].

Споживання нафти в країні щороку становить приблизно 11,3% від загального обсягу енергоносіїв, тоді як у світі цей показник – 35,6%, у країнах ЄС – 25–40,0%, у колишньому СРСР – 17,8%. За цих умов задоволення власної потреби в нафті та нафтопродуктах відбувається в основному за рахунок їх імпорту, що негативно позначилося на енергетичній безпеці держави й економіці в цілому [2].

Слід зазначити, що серед імпорту нафтопродуктів домінують моторні палива, що свідчить про низький рівень технологій глибини переробки нафти. Це є причиною значних обсягів експорту мазуту.

Протягом 2006–2008 рр. відбувалося значне зменшення переробки нафти на українських НПЗ, що свідчить про наявність кризових явищ на НПЗ, газопереробних заводах (ГПЗ) України (рис. 1).

Оскільки з 2009 р. на НПЗ України відбулося незначне збільшення переробки нафти в порівнянні з 2008 р., зокрема, на 660,4 тис. тонн (або на 6,1%), що становить 11 507,7 тис. тонн, тому виробництво нафтопродуктів за названий період теж збільшилося, зокрема, бензину – на 158,5 тис. тонн (або на 4,9%); дизельного пального – на 235,5 тис. тонн (або на 7,3%) і мазуту – на 121,9 тис. тонн (або на 5,4%).

З метою забезпечення завантаженості НПЗ в Україні, із врахуванням прогнозних рівнів видобутку вуглеводневої сировини, які затверджені програмою “Енергетична стратегія України на період до 2030 року”, розробленою Міністерством палива та енергетики України, визначено потребу в імпорті нафти у 2010–2015 рр., у кількості 23,3 та 26,7 млн тонн відповідно, у 2020 році – 29,1 млн тонн й у 2030 році – 30,4 млн тонн [4].

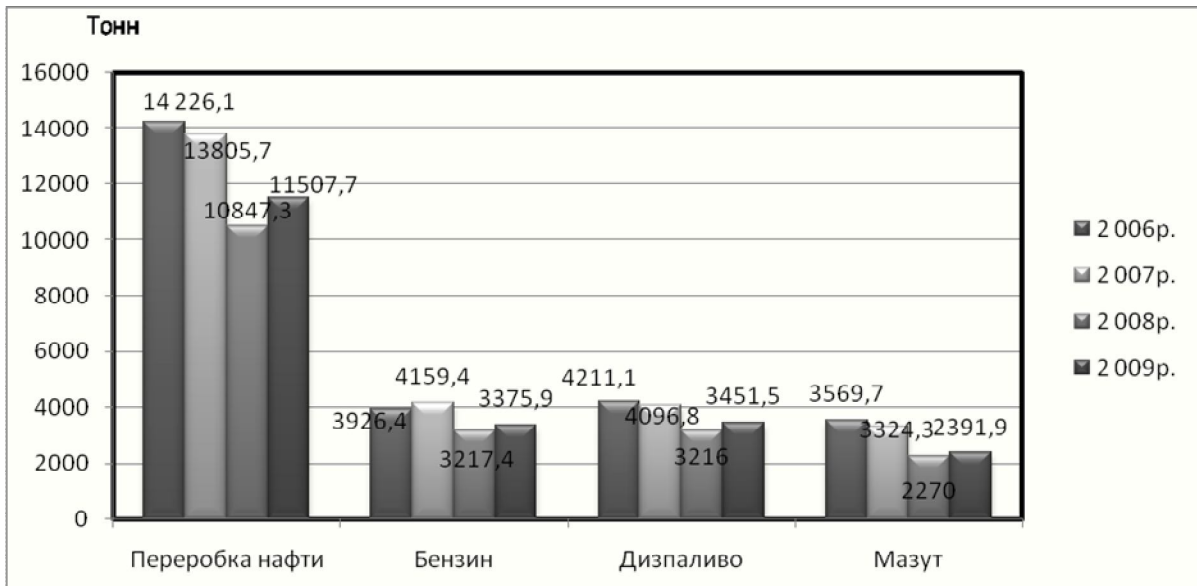

Рис. 1. Динаміка переробки нафти та виробництва нафтопродуктів на НПЗ України та Шебелінському ГПЗ за період з 2006 р. до 2009 р.

*Джерело: складено за даними Міністерства палива і енергетики України [3]

При цьому структура поставок нафти на НПЗ і ГПЗ України формується в основному за рахунок імпортованої нафти, яка належить Російській Федерації (рис. 2). Ця обставина свідчить про необхідність пошуку шляхів диверсифікації поставок нафти.

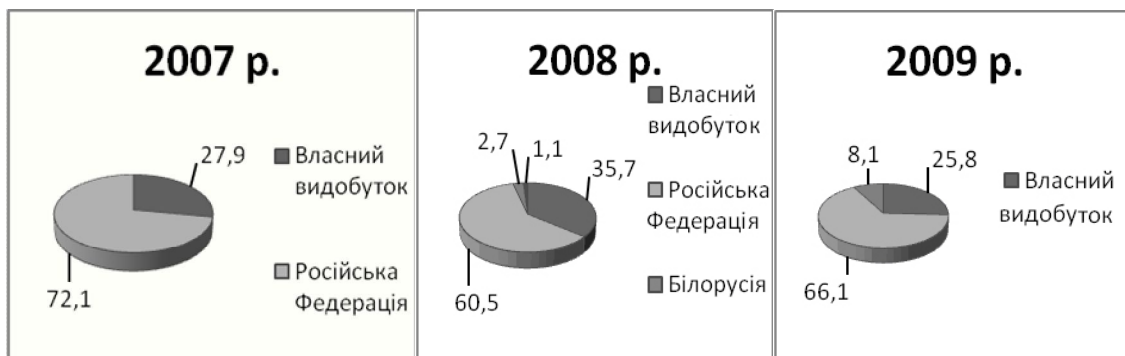

Рис. 2. Структура поставок нафти на НПЗ і ГПЗ України за 2007–2009 рр.

*Джерело: складено за даними Міністерства палива і енергетики України [3]

Водночас досвід розвинених країн, зокрема, Німеччини, Франції, Італії, Японії свідчить, що дотримання принципу диверсифікації джерел і маршрутів надходження енергоносіїв є додатковим фактором гарантованості поставок та економічної незалежності країн-імпортерів [5].

Одним із критеріїв диверсифікованості систем енергопостачання в ЄС вважається наявність щонайменше трьох джерел надходження первинних енергоресурсів, що дає змогу забезпечувати ритмічні поставки нафти на НПЗ, вибирати сировину з урахуванням її ціни та прийнятної якості.

Згідно з “Програмою диверсифікації джерел постачання нафти в Україну на період до 2015 року”, запропоновані такі варіанти співпраці з:

- Азербайджанською Республікою, Грузією і Російською Федерацією – щодо можливості постачання каспійської нафти в Україну;
- Республікою Казахстан – щодо стабілізації (збільшення) обсягів транспортування казахстанської нафти територією України;

- Іраком, Іраном і Туреччиною – щодо організації поставок нафти з Республіки Ірак територією Турецької Республіки до чорноморських портів;
- Країнами Північної Африки, зокрема, Лівією та Єгиптом [6].

Оскільки наведені вище країни володіють значними запасами нафти, співпраця з ними дозволила б забезпечити достатню незалежність від поставок російської нафти, що, у свою чергу, зменшить тиск російських компаній і держави на ринок нафти й нафтопродуктів України.

Вітчизняні та міжнародні експерти пропонують формування стратегічних запасів паливно-енергетичних ресурсів здійснювати в межах одного з трьох найбільш поширених у світі варіантів. Перший – передбачає створення резерву паливних ресурсів за рахунок державних установ, другий – за рахунок грошей гравців ринку нафтопродуктів, третій варіант – необхідність заснування спеціальної установи/агентства, що буде координувати механізм формування резерву нафтових компаній і нафтотрейдерів, які діють на ринку країни. Першу модель застосовують Бельгія, Великобританія, Норвегія, Швеція, Швейцарія та інші розвинуті країни. Другий принцип діє в США, Чехії. Третій варіант практикується в Німеччині, Фінляндії, Угорщині, Іспанії, Нідерландах [7].

Оскільки власниками НПЗ в Україні (Лисичанського – ТНК-ВР, Одеського – “Лукойл”, Кременчуцького – “Татнафта”) є російські нафтопереробні компанії, то можна стверджувати, що дефіцит, який виник на ринку нафтопродуктів, пояснюється відсутністю в держави важелів впливу на диверсифікацію поставок нафти на НПЗ України й виконання їхніми новими власниками інвестиційних зобов’язань щодо високого рівня використання виробничих потужностей; модернізації НПЗ; підвищення якості нафтопродуктів за рахунок упровадження облагороджувальних процесів; переходу на нові вимоги до якості нафтопродуктів, що діють у рамках країн ЄС [8].

Аналіз обсягу поставок нафтової сировини на НПЗ і ГПЗ України, які наведені в табл. 1, свідчить про зменшення як обсягів імпортованої нафти, так і власного видобутку за період 2007–2009 рр.

Таблиця 1

Динаміка поставок нафтової сировини на НПЗ України й Шебелинського ГПЗ 2007–2009 рр.

Поставка	2007 р.		2008 р.		2009 р.	
	тис. тонн	у% від заг. обсягу	тис. тонн	у% від заг. обсягу	тис. тонн	у% від заг. обсягу
1. Власний видобуток	3 851,8	27,9	3 872,5	35,7	2 969,0	25,8
2. Імпортовано у тому числі:	9 953,9	72,1	6 974,8	64,3	8 538,7	74,2
2.1. Російська Федерація	9 953,9	72,1	6 562,6	60,5	7 606,6	66,1
2.2. Ірак	0	0	292,9	2,7	0	0
2.3. Білорусія	0	0	119,3	1,1	0	0
2.4. Казахстан	0	0	0	0	932,1	8,1
Усього поставлено сировини	13 805,7	100	10 847,3	100	11 507,7	100

* Джерело: складено за даними Міністерства палива і енергетики України [3]

Проведеним дослідженням встановлено, що питома вага обсягу імпорту нафти та нафтопродуктів в Україні становить майже 70%, тоді як у США – 34%, у країнах Європи – 27%, у Китаї – 24,4% і Японії – 21%. Це свідчить про те, що основна частка потреб у нафтопродуктах, які переробляються на НПЗ інших країн, задовольняється за рахунок їх власного видобутку, що економічно більш обґрунтовано, ніж шляхи розв’язання цієї проблеми в Україні.

Переробка нафти на НПЗ України здійснюється в умовах низької завантаженості виробничих потужностей у розмірі 19,2% у 2008 році (25,4% у 2007 році), у тому числі по ПАТ «ТФПНК «Укртатнафта» (м. Кременчук) – 14,5% (30,1%), ВАТ «Херсонський нафтопереробний комплекс» (м. Херсон) – не працює, ПАТ «Лукойл-Одеський НПЗ» (м. Одеса) – 72,9% (0,3%), ВАТ «НПК Галичина» (м. Дрогобич) – 17,3% (20,1%), ВАТ «Нафтохімік Прикарпаття» (м. Надвірна) – 12,2% (33,2%) і ВАТ «Линос» (м. Лисичанськ) – 25,4% (35,3%). У 2009 р. загальна потужність завантаженості становила в середньому 20,9%. При цьому відповідний показник по НПЗ у США дорівнює – 86,1%, країнах Європи й Азії – 83,2%, у тому числі в Китаї – 87,4% і Японії – 85,7% [9].

Три нафтопереробні заводи – Одеський, Лисичанський і Кременчуцький контролюють більше половини ринку бензину й ринку дизельного палива [3].

За умови модернізації (за типом західноєвропейських) українських НПЗ, потужність яких становить 51,71 млн тонн, що перевищує аналогічні потужності Польщі, Угорщини, Чехії та Словаччини взяті разом, у тому числі ПАТ «ТФПНК «Укртатнафта» – 18,62 млн тонн, ВАТ «Херсонський нафтопереробний комплекс» – 7,09 млн тонн, ПАТ «Лукойл-Одеський НПЗ» – 2,8 млн тонн, ВАТ «НПК Галичина» – 3,22 млн тонн, ВАТ «Нафтохімік Прикарпаття» – 4 млн тонн, ВАТ «Линос» – 15,98 млн тонн (рис. 3), вони спроможні забезпечити вітчизняні потреби в широкому асортименті нафтопродуктів і значну частку експортувати за кордон.

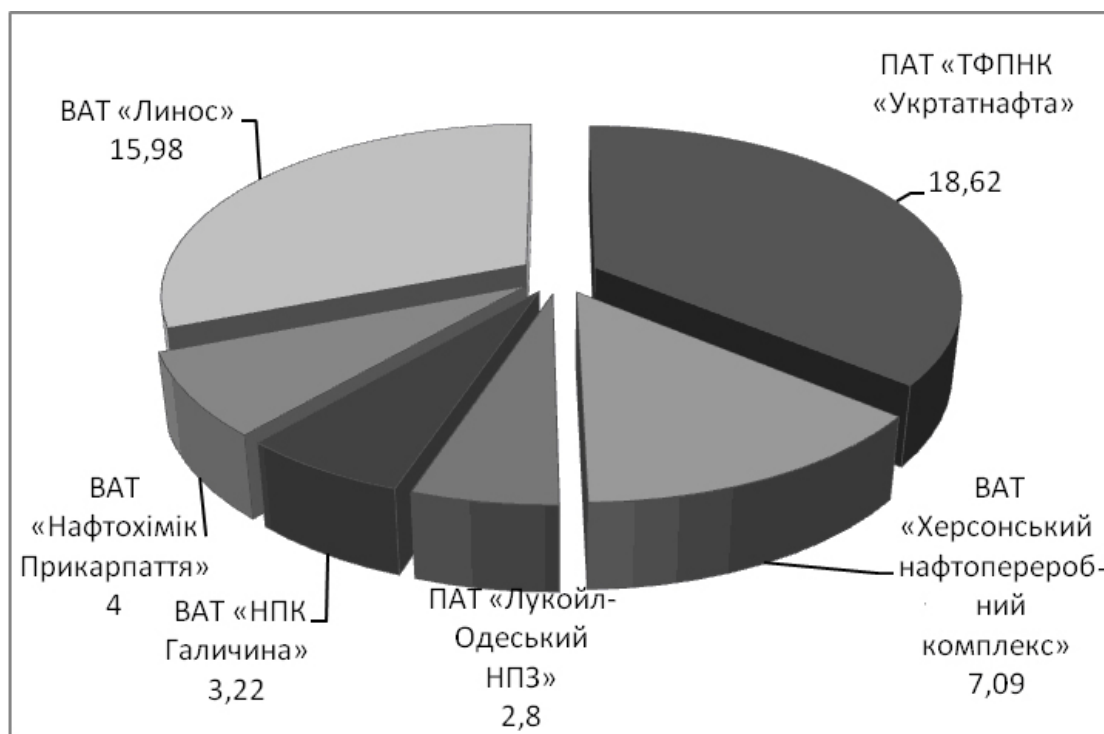

Рис. 3. Номінальна потужність НПЗ України з переробки нафти (млн тонн нафти в рік)
*Джерело: [9].

Слід звернути увагу на досвід Польщі в питаннях функціонування НПЗ невеликих потужностей. Так, перехід нафтопереробної галузі цієї країни на ринкові відносини супроводжувався створенням сучасних НПЗ на рівні найкращих західноєвропейських підприємств.

Важливим напрямом їх розвитку була співпраця з відомими нафтовими компаніями Заходу: виробництво мастильних матеріалів на Чеховіцькому НПЗ (спільно з французьким концерном Elf); модернізація НПЗ у м. Ясло при технічній співпраці з

французькою фірмою Emulbitume; упровадження італійської технології VISCOLUBE з гідроочищення відпрацьованих масел потужністю 80 тис. тонн на рік і французької технології на установці потужністю 60 тис. тонн на рік на НПЗ “Едліче”, визнаному лідеру з регенерації відпрацьованих масел [9].

Однією з проблем забезпечення ефективного розвитку нафтопереробної промисловості України є також недостатня глибина переробки нафти, що спричиняє низьку якість продукції, її невідповідність європейським стандартам. Оснащення новим устаткуванням окремих заводів з ізомеризації доочищення дизельного пального дозволило збільшити глибину переробки з 52% у 2003–2004 роках, 60% у 2006–2007 рр., до 70% у 2008–2009 роках, 74% – 2010 р. [10].

Ураховуючи, що глибина переробки нафти в Росії в середньому становить 71%, а на найбільш сучасному Омському НПЗ – 83,4%, стає очевидним, що нафтопереробна промисловість нашого найбільшого торговельного партнера набуває набагато вищого технологічного рівня в порівнянні з НПЗ України [10].

Проведені дослідження дозволили виділити такі два можливі етапи стратегічного розвитку нафтопереробної галузі України. Зокрема, на першому етапі (до 2015 р.) необхідно завершити цикл глибокої переробки нафти переважно шляхом будівництва установок каталітичного крекінгу, гідрокрекінгу й вісбрекінгу, а також коксування та виробництва бітуму, що дозволить довести її до 73–75%. На цьому етапі необхідно модернізувати установки гідроочищення і каталітичного риформінгу, а також побудувати установки ізомеризації й алкілування з метою випуску високоякісних моторних палив.

На другому етапі (2015–2025 рр.) глибину переробки нафти має бути доведено до 85% шляхом будівництва установок деасфальтизації, деметалізації і коксування гудрону, гідрокрекінгу вакуумного газойлю і деасфальтизатів. На цьому етапі має бути побудовано нові установки риформінгу, алкілування й полімеризації, а також нові атмосферно-вакуумні трубчаткі замість застарілих.

Після 2025 р. потребуватимуть здебільшого заміни морально й фізично зношені установки на нові того ж призначення, що забезпечить виробництво всіх основних видів нафтопродуктів з глибиною переробки нафти не нижче за 90%, а на новітніх технологічних лініях – не нижче ніж 95% [4].

З урахуванням наведеного можна зробити висновок, що рівень технічної оснащеності вітчизняних підприємств надзвичайно низький, про що, передусім, свідчить якісний бік – глибина переробки нафти й процент відбору світлих нафтопродуктів. Зношення основних фондів більшості технологічних установок нафтопереробних заводів України становить до 58%, відносно низьке завантаження виробничих потужностей підприємств (у середньому 20%) і недостатня глибина переробки нафти (74% проти 86–94% у технічно розвинених країнах США й Західної Європи та 83,4% у Російській Федерації) [11].

Відсутність або недостатня потужність установок з вторинної переробки нафти, процесів із поліпшення фракційного складу нафтопродуктів і гідроочищення дистильованих фракцій на більшості підприємств є причиною гірших експлуатаційних й екологічних показників якості моторних палив від зарубіжних аналогів. Ці фактори визначають неконкурентоздатність підприємств і продукції, що вони випускають. З огляду на стрімке зростання світових цін на нафту (за останні два роки – у 2,5 рази), серед виробників нафтопродуктів іде напружена боротьба за кожний відсоток збільшення глибини переробки нафти.

Низький рівень завантаження виробничих потужностей призводить до зростання собівартості української переробленої нафти. Зважаючи на це, Україні необхідно вирішувати проблему із завантаженням виробничих потужностей нафтопереробних заводів.

Мотивацією для ввозу нафтопродуктів (моторного палива) із-за кордону є невідповідність вітчизняної продукції екологічним вимогам згідно з європейськими стандартами. Для вітчизняних нафтопереробних заводів виробництво нафтопродуктів європейського рівня – це питання значних інвестицій у технологічне оснащення та реконструкцію. Сьогодні найближчими до України виробниками бензину євростандарту є Прибалтика, Білорусь, Румунія та Польща. Звідти й імпортується пальне стандарту Євро-3 і Євро-4 в нашу мережу АЗС.

Серед постачальників нафтопродуктів в Україну частка Російської Федерації до-рівнює 48%, Румунії – 14%, Білорусі – 11%, Литви – 9% та інших країн – 7% [12].

Збільшення частки імпорту більш якісних нафтопродуктів негативно позначилося на ефективності роботи НПЗ України, яким було важко конкурувати з постачальниками з Російської Федерації та Білорусі внаслідок вищої ціни на імпортовану нафту, а отже, і більш високу собівартість продукції. Більш конкурентоспроможними вважаються також нафтопродукти, імпортовані з Румунії, Литви та інших країн ЄС, які мають сучасні НПЗ і виробляють якіснішу продукцію. Проте є й інший бік проблеми імпорту нафтопродуктів: частина з них не відповідає задекларованим стандартам. Це свого роду зливання нафтопродуктів сумнівної якості від країн-сусідів, за які наші споживачі змушені платити майже європейську ринкову ціну.

Щодо експорту нафтопродуктів, то Україна експортує в інші країни (Велику Британію, Кіпр, Латвію, Румунію, Італію тощо) мазут, ціна за який на 17,7% нижча від ціни імпортової нафти [12]. Таким чином, експортуючи щороку мільйони тонн мазуту, вітчизняні НПЗ, по суті, субсидіюють інші країни на мільярди доларів. Це пояснюється тим, що вони не можуть вилучати з важких залишків нафти легкі фракції моторного палива. Ситуація повинна змінитися в разі модернізації українських НПЗ, коли з'явиться можливість замінити в експорті мазут на дорожчі дизельне паливо й автомобільний бензин.

Для забезпечення стабільного розвитку нафтопереробної галузі України слід здійснювати активну інвестиційну й інноваційну політику, яка б забезпечувала не тільки пошук і залучення різних джерел фінансування інвестицій, але і їх раціональне використання.

За останні роки в НПЗ України було вкладено в цілому близько 140 млн дол. США. Якщо порівнювати інвестиції в США і Європі з українськими, то можна стверджувати, що це не капіталовкладення в розвиток підприємств, а реінвестиції в їхні поточні ремонти.

Найбільші капіталовкладення були проведені в Лисичанський НПЗ і Одеський НПЗ. Решта нафтопереробних заводів України проводить мінімально необхідні об'єми реконструкцій, що забезпечують їх працездатність [13].

Вважаємо за доцільне посилити відповідальність за продаж неякісної продукції із врахуванням міжнародної практики. Нині в Україні діють 160 технічних умов на випуск нафтопродуктів для малих виробництв, до контролю продукції яких держава підходить не так жорстко, як у випадку з великими НПЗ [14].

Висновки. На відміну від розвинутих країн світу, кризові явища в нафтопереробній галузі України, які почалися ще в 90-х роках, супроводжуючись втратою державних структур, призвели до того, що на ринку нафтопродуктів перше місце зайняло не їх виробництво, а торгівля за відповідну ціну.

Дефіцит власних паливних ресурсів спричиняє необхідність збільшення їх імпорту, що за умов недостатньої кількості фінансових ресурсів викликає утворення та накопичення державного боргу України.

З огляду на вищенаведене, для стратегічного розвитку галузі необхідно здійснювати державну підтримку процесів модернізації та реконструкції вже існуючих НПЗ

для того, щоб збільшити показники переробки нафти до рівня глибокої схеми, тобто до 90–95%, застосовувати принципово нові схеми їх розвитку і, якщо це буде потрібно, перспективне будівництво нових заводів, а також координувати роботу НПЗ із галузевими проектно-дослідними інститутами з метою захисту інтересів споживачів нафтопродуктів.

1. Левченко Г. Вертикальна інтеграція в нафтовій галузі України [Текст] / Г. Левченко // Економіст. – 2005. – № 5. – С. 46–51.
2. Бурлака В. Сучасні тенденції на українському ринку нафти і нафтопродуктів [Текст] / В. Бурлака // Діловий вісник. – 2009. – № 4. – С. 14–15.
3. Інформаційна довідка про основні показники розвитку галузей паливно-енергетичного комплексу України [Електронний ресурс] // ПЕК України. Статистика : [сайт] / Міністерство палива та енергетики України. – Режим доступу : <http://mpe.kmu.gov.ua> (26.07.2010). – Назва з екрана.
4. Енергетична стратегія України на період до 2030 року [Електронний ресурс] / М-во палива та енергетики України. – К. 2005. – Режим доступу : zakon.rada.gov.ua/signal/kr06145a.doc (26.07.2010). – Назва з екрана.
5. Кіщенко Г. В. Сучасний стан розвитку нафтопереробної галузі в Україні [Текст] / Г. В. Кіщенко // Економічний простір. – 2008. – № 14. – С. 134–143.
6. Антекар С. С. Сучасний стан нафтової промисловості України : проблеми подолання кризи нафтових ресурсів [Текст] / С. С. Антекар, А. Ю. Дронова // Актуальні проблеми економіки. – 2010. – № 4. – С. 39–50.
7. Ковальов І. В. Досвід створення стратегічних запасів нафти і нафтопродуктів у державах – членах ЄС [Текст] / І. В. Ковальов // Формування ринкових відносин в Україні. – 2009. – № 6. – С. 106–110.
8. Бурлака Г. Про причини кризових явищ на ринку нафтопродуктів України [Текст] / Г. Бурлака // Дзеркало тижня. – 2005. – № 24. – С. 11.
9. Бурлака Г. Стратегія нафтопродуктозабезпечення як складова енергетичної безпеки України [Текст] / Г. Бурлака // Дзеркало тижня. – 2009. – № 16. – С. 8.
10. Мельник Т. Проблемні питання розвитку ринку нафти і нафтопродуктів в Україні [Текст] / Т. Мельник // Економіст. – 2008. – № 3. – С. 38–40.
11. Тимохіна Н. В. Проблеми та перспективи розвитку нафтопереробної галузі України [Електронний ресурс] / Н. В. Тимохіна / Соціум. Наука. Культура : [сайт] ; Всеукр. наук.-практ. інтернет-конференція. – Режим доступу : <http://intkonf.org/timohina-nv-problemi-ta-perspektivi-rozvitku-naftopererobnoyi-galuzi-ukrayini> (26.07.2010). – Назва з екрана.
12. Шевцов А. Нафта і нафтопродукти. Перспективи стабільності ринку: (аналітичні записки НІСД щодо проблем і подій суспільного розвитку) [Електронний ресурс] / А. Шевцов, М. Земляний, В. Вербинський // Аналітичні матеріали НІСД : [сайт] ; Нац. ін-т стратегічних досліджень при Президенті України. – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/Monitor/desember08/24.htm> (26.07.2010). – Назва з екрана.
13. Лосицкий А. Ю. Возможности и перспективы развития инвестиционного процесса в нефтеперерабатывающей отрасли Украины на основе зарубежного опыта [Текст] / А. Ю. Лосицкий // Актуальні проблеми економіки. – 2004. – № 12. – С. 125–129.
14. Єрмоєнко А. Євроривок ТНК-ВР [Текст] / А. Єрмоєнко, С. Куюн // Дзеркало тижня. – 2010. – № 9. – С. 14.